

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και
υστεροβυζαντινών πόλεων

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1197](https://doi.org/10.12681/dchae.1197)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1999). Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 89–98. <https://doi.org/10.12681/dchae.1197>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και
υστεροβυζαντινών πόλεων

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 89-98

ΑΘΗΝΑ 1999

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΤΩΝ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ*

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός απουσίαζε τελείως από τις μεσοβυζαντινές και ύστεροβυζαντινές πόλεις. Η θέση αυτή, διατυπωμένη από μακροῦ¹, οφείλει νά συζητηθεῖ ἐκ νέου, προκειμένου νά τεκμηριωθεῖ πληρέστερα καί μάλιστα μετά ἀπό τήν διατύπωση ἀντίθετων ἀπόψεων². Ἀπό τήν ἀρχή τονίζεται ὅτι γίνεται λόγος γιά τίς πόλεις οἱ ὁποῖες ἀναπτύχθηκαν μετά τήν μεγάλη καθίζηση τοῦ ἀστικοῦ βίου κατά τούς λεγομένους «σκοτεινοῦς αἰῶνες», δηλαδή γιά τίς πόλεις τοῦ Βυζαντίου ἀπό τόν 9ο αἰῶνα ἕως τήν πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας στά μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα.

Τά πράγματα δέν εἶναι ἐξίσου σαφῆ στίς πόλεις πού ἐπιβίωσαν ἀπό τήν ὑστάτη ἀρχαιότητα, ὅσες δηλαδή εἶχαν ἀδιάκοπη ζωή. Αὐτές διατήρησαν λίγα ἢ πολλά στοιχεία ἀπό τήν ἀρχαία πολεοδομική τους μορφή, ἄν καί σαφῶς ὑποβαθμισμένη καί ἀλλοιωμένη. Εἶναι οἱ περιπτώσεις τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Νικαίας, τῆς Βεροίας, τῆς Ρόδου, τῆς Σινώπης, τῆς Ἐφέσου, τῆς Σμύρνης, τῆς Κορίνθου, τῶν Θηβῶν κ.ἄ.

Ἡ θέση γιά τήν ἀπουσία πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ ἀφορᾷ στίς λοιπές περιπτώσεις, ἥτοι:

α. Ἀναβιώσεως ἐγκαταλελειμμένων τμημάτων πόλεων οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπιζήσει.

β. Ἀναβιώσεως ἀρχαίων πόλεων μετά ἀπό μακροχρόνια ἐρήμωσή τους.

γ. Ἐπεκτάσεως σέ προάστεια, ἔξω ἀπό τά τείχη.

δ. Νέων πόλεων.

Εἶναι ἴσως χρήσιμο νά διευκρινισθεῖ προηγουμένως τί ἀκριβῶς σημαίνει πολεοδομικός σχεδιασμός. Πρόκειται γιά ἀρχές δομῆς στήν μεγάλη κλίμακα ἢ γιά διορθωτικές παρεμβάσεις στό κτισμένο περιβάλλον, μέ

σκοπό τό δημόσιο ὄφελος καί τήν κάλυψη ὄχι ἰδιωτικῶν ἀλλά κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Αὐτά σημαίνουν ὅτι προϋπόθεση τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐξουσίας πού διαχειρίζεται τό κτισμένο περιβάλλον καί ἡ ὁποία μπορεῖ νά κινήσει μηχανισμούς παρεμβάσεως, ἀφοῦ προηγουμένως καθορίσει καί ἐρραρχήσει τίς ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ἐρχόμενοι στά ζητήματα τῶν μεσοβυζαντινῶν καί τῶν ὑστεροβυζαντινῶν πόλεων εὐλόγο θεωροῦμε (δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχουν παρά οἱ ἔμμεσες ἐνδείξεις σέ κείμενα πού ἐπαινοῦν τήν ζωή σέ κάποιες πόλεις³) ὅτι οἱ σκοποί, οἱ ὁποῖοι θά ἔπρεπε νά καλυφθοῦν ἄν ὑπῆρχε πολεοδομικός σχεδιασμός, θά ἦταν:

α. Ἀσφαλείας.

β. Λειτουργικότητος (προσβάσεων καί χρήσεων γῆς γιά τήν κατοικία, τό ἐμπόριο, τήν βιοτεχνία, τόν δημόσιο καί τόν θρησκευτικό βίο καί τά κοιμητήρια).

γ. Ὑγιεινῆς.

δ. Συμβολισμοῦ.

ε. Αἰσθητικῆς: Μνημειακοῦ ὕψους ἀναδείξεως κτιρίων καί χώρων στήν πολεοδομική κλίμακα.

Διευκρινίζεται ἀκόμα ὅτι ὁ πολεοδομικός σχεδιασμός ἔχει ἄμεσα ἀποτελέσματα στήν εἰκόνα τῆς πόλεως μέ τήν ἐφαρμογή γεωμετρικῶν χαράξεων, ὅσο καί ἄν ἡ φυσική παράμετρος τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους ἦταν δεσμευτική. Αὐτό δέν σημαίνει βέβαια ὅτι ἡ γεωμετρία εἶναι μόνον αὐτή τοῦ ὀρθογώνιου κανάβου τοῦ ἀρχαίου ἵπποδάμειου σχηματισμοῦ. Ἡ διάταξη σέ ὁμόκεντρες ζῶνες, ἡ διασύνδεση πυρήνων μέ κύριους δρόμους, ἡ πολιική χάραξη δρόμων γιά τήν ἀνάδειξη κάποιου κεντροβαρικοῦ στοιχείου, ἡ ὀργάνωση τῆς πόλε-

* Εὐχαριστίες ὀφείλω στόν συνάδελφο κ. Κ. Πιτσάκη γιά τίς παρατηρήσεις του στό κείμενο τοῦ παρόντος ἀρθροῦ.

1. Ch. Bouras, City and Village, Urban Design and Architecture, *Akten*, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Hauptreferate I, 2, Βιέννη 1981, σ. 611-653, ἰδίως σ. 638, 639 καί *Diskussion* II, 1, σ. 320-323. Χ. Μπούρας, Ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἀπό τόν 8ο ἕως τόν

15ο αἰῶνα, ὑπό ἔκδοση στό *Οικονομική Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, Μορφωτικό Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Χ. Μπούρας, *Ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Β', Ἀθήνα 1994, σ. 195, 196.

2. Πά τίς ὁποῖες βλ. στά ἐπόμενα.

3. Βλ. τίς ὑποσημ. 96-103 στό παρόν ἀρθρο.

ως σέ τομείς καί κυρίως ἡ ὀργάνωση χώρων ἐλεύθερων μέ συγκεκριμένες λειτουργίες θά ἦταν (ἂν ὑπῆρχαν) τὰ ἀδιάφραστα γεωμετρικά στοιχεῖα ἐνός πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ.

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα προσφέρει ἄμεση μαρτυρία γιά τήν εἰκόνα τῆς μεσαιωνικῆς βυζαντινῆς πόλεως. Οἱ ἀνασκαφές, ἄλλοτε συστηματικές καί ἄλλοτε ἐξαναγκασμένες καί συμπτωματικές, τῶν στρωμάτων πού χρονολογοῦνται μεταξύ τοῦ 9ου καί τοῦ 15ου αἰώνα, ἐπιτρέπουν σέ ἀρκετές περιπτώσεις τήν προσέγγιση τοῦ πολεοδομικοῦ ἴσοῦ, τουλάχιστον σέ κάτοψη. Ὅπως καί ἄλλοτε τονίσθηκε, ἡ εἰκόνα πού προκύπτει εἶναι ὀπωσδήποτε ἀνεπαρκής, δέν παύει ὅμως νά εἶναι ἐνδεικτική καί κατά συνέπεια πολύ ἐνδιαφέρουσα.

Τά κτίρια μέ σκοπό τήν ἀσφάλεια τῶν πόλεων, δηλαδή οἱ ὀχυρώσεις τους, σῶζονται σέ πολύ καλύτερη κατάσταση ἀπό ὅλα τὰ ἄλλα καί δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο τῆς διατηρήσεως τμημάτων τους ἕως τό ὕψος τῶν ἐπάλξεων. Καί ἡ περίπτωση τῶν ὀχυρώσεων εἶναι ἡ μόνη στήν ὁποία διακρίνεται, ἂν ὄχι σχεδιασμός, τουλάχιστον ὁ σεβασμός κάποιων ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες τηροῦνται στό σύνολο σχεδόν τῶν παραδειγμάτων:

α) Ὑπάρχει πάντοτε ἰδιαίτερη ἀκρόπολις πού διατηροῦσε αὐστηρῶς στρατιωτικό χαρακτήρα καί χωριζόταν ἀπό τόν οἰκισμό μέ τείχος⁴ ἢ ἦταν αὐτοδύναμη σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν. β) Ἐνίοτε ὑπῆρχε καί διατείχιση, πού προσέφερε μιάν ἀκόμα γραμμική ἀμύνης, μεταξύ τῶν δύο. γ) Πνόταν κατά κανόνα ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ ὀχυροῦ τοῦ ἐδάφους ἢ τῶν ὑφισταμένων ἀπό τήν ἀρχαιότητα καί ἀπό προηγούμενες βυζαντινές ὀχυρώσεις τειχῶν, ἐρειπωμένων ἢ ὄχι. δ) Ἡ φροντίδα γιά τήν ἄμυνα περιελάμβανε τήν συγκέντρωση πόσιμου νεροῦ σέ ὕδατοδεξαμενές (κινστέρνες), ἄλλοτε ὑφιστάμενες καί ἄλλοτε διαμορφωμένες μέσα

σέ χώρους ἐρειπωμένων παλαιότερων κτιρίων. Ἡ σχέση τῶν θεμάτων ἀμύνης μέ τήν βυζαντινή πολεοδομία ἔχει ἐπισημανθεῖ καί μέσῳ τῶν κειμένων, ἰδίως τῶν *Τακτικῶν*⁵, καί ἀποτελεῖ ἴσως τήν μόνη ἐμφανῆ φροντίδα τοῦ κράτους γιά τό κοινωνικό σύνολο τῶν πόλεων κατά τήν ἐξεταζόμενη περίοδο. Στόν Κεκαυμένο⁶ διακρίνει κανεῖς καί τήν σύγκρουση συμφερόντων ἰδιωτῶν καί κράτους στό θέμα τῶν ζωνῶν μέσα ἀπό τὰ τείχη, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νά μένουν ἐλεύθερες ἀπό κτίσματα γιά τήν διακίνηση τῶν στρατιωτῶν. Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι καί αὐτό δέν ἐτηρεῖτο⁷ πάντοτε, παρὰ τό ὅτι μοροῦσε νά ἀποβῆ ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου γιά τούς πολίτες σέ περίπτωση πολιορκίας. Ἀλλά ἐκεῖνο πού πρέπει ἰδιαίτερος νά τονισθεῖ εἶναι ὅτι κατά τήν μέση καί τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο τὰ ζητήματα τῆς ἀμύνης ἦταν τὰ μόνα γιά τὰ ὁποῖα τό κράτος διέθετε μηχανισμό ἐπιβολῆς κάποιων ἀρχῶν δομήσεως ἢ τῆς μορφῆς τῶν ὀχυρώσεων στίς ἐπαρχίες καί ὁ ὁποῖος δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν στρατιωτικό: τούς στρατηγούς καί τούς τοπικούς στρατιωτικούς ὑφισταμένους τους.

Ὡς πρός τήν λειτουργικότητα τῶν ἀστικῶν συνόλων, τὰ ὁποῖα μοροῦν νά μελετηθοῦν, ἡ εἰκόνα πού προκύπτει ἀπό τίς ἀνασκαφές εἶναι στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἴδια: Οἱ δρόμοι εἶναι στενοί, μεταβλητοῦ πλάτους, συνηθέστατα ἀδιέξοδοι, περάσματα μᾶλλον ἀνάμεσα στά σπίτια. Οἱ κατοικίες συνωσιζόνταν μέ μεσοτοιχίες ἢ ἀντιθέτως ἔχουν διασπαρεῖ στόν χώρο σέ πλήρη ἀταξία. Τά ἐμπορικά καταστήματα δέν ἀνήκαν σέ δημόσιο συγκρότημα ἀγορᾶς, ἀλλά ἀναπτύσσονταν γραμμικά κατά μήκος τῶν δρόμων⁸ ἢ σέ ἰδιωτικές «αὐλές»⁹. Τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια, ἀκόμα καί αὐτά πού εἶχαν ὀχλοῦσες χρήσεις, βρισκόνταν ἀνάμεσα στά σπίτια καί ἡ διάκριση μεταξύ καταστημάτων καί ἐργαστηρίων ἦταν ἀσαφής. Ὁργανωμένοι κοινόχρηστοι

4. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσαν οἱ βυζαντινές πόλεις τῆς νοτίου Ἰταλίας. Βλ. J. M. Martin, G. Noyé, *Les villes de l'Italie byzantine (IXe-XIe siècle)*, *Hommes et richesses dans l'empire byzantine VIIIe-XVe siècle*, II, Παρίσι 1991, σ. 61.

5. J. Teall, *Byzantine Urbanisme in the Military Handbooks*, στό H.A. Miskimin, D. Herlihy, A.L. Udovitch (ἐκδ.), *The Medieval City*, New Haven 1977. George T. Dennis (ἐκδ.), *Tres tractatus byzantini*, DOT, Washington D.C., 1985, κεφ. θ', ι', ια' καί ιβ'. Τά σχετικά παραθέματα βλ. καί στό Ν. Μουτσόπουλος, Ἡ πρόμη βυζαντινή καί ἡ μεσοβυζαντινή πόλη, *Ἀρχαιολογία*, τχ. 64, 1997, σ. 55-57.

6. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1993, κεφ. 32, σ. 113-115.

7. Κ. Τσουρῆς, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, σ. 388-390, σχέδ. 3, μεγάλο βυζαντινό κτίριο σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο μεταξύ τοῦ πύργου Π10

καί Π11 τοῦ Διδυμοτείχου. Θ. Ἀρχοντόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 507-510 καί σχέδ. 1, 2, ναῦδριον προσκολλημένο στό βυζαντινό τείχος τῆς Ρόδου. Κ. Τσουρῆς, *ΑΔ* 46 (1991), *Χρονικά*, σ. 358-359, σχέδ. 6, τοῖχοι ἀδιάγνωστοι σέ ἐπαφή μέ τό τείχος Διδυμοτείχου. Στό κάστρο τῆς Ρεντίνας σειρά ὀλόκληρη σπιτιῶν ἦταν προσκολλημένη στό νότιο καί τό ἀνατολικό τείχος.

8. Ἡ τάση ἀναπτύξεως τῶν καταστημάτων σέ δρόμους ἀρχίζει στό Βυζάντιο πολύ νωρίτερα. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976, σ. 57.

9. Μαρτυρίες κλειστῶν «αὐλῶν» μέ οἰκονομικό ἐνδιαφέρον βλ. M. L. Rautmann, *The Byzantine Palaces of Thessaloniki*, *Byzantion* LX (1990), σ. 301, 302, 305· P. Lemerle, *Le typikon de Gregoire Pakourianos*, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 135.

χώροι και πλατείες δέν τεκμηριώνονται· ή κατάληψη τών ἐλεύθερων χώρων και τών λεωφόρων μέ μεγάλο πλάτος τῆς ἀρχαιότητος ἀπό νέα κτίσματα εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τήν περίοδο τών σκοτεινῶν χρόνων¹⁰. Οἱ ἐκκλησίες και τά μοναστήρια ἦταν ἐντεταγμένα στόν πολεοδομικό ἰστό και δέν ἀποτελοῦσαν στοιχεῖα ἀναφορᾶς στήν εἰκόνα τῆς πόλεως. Τέλος, ἡ ἀρχαία διάκριση μεταξύ πόλεων και νεκροπόλεων εἶχε πρό πολλοῦ ἐκλείψει και οἱ ταφές γίνονταν σχεδόν παντοῦ μέσα ἀπό τά τείχη, κυρίως γύρω ἀπό ἐκκλησίες, ἀλλά και σέ κάθε χώρο πού παρέμενε ἄκτιστος μέσα στήν πόλη. Τεκμηρίωση στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ ὄλων τῶν ὡς ἄνω ἔχει γίνει σέ δύο παλαιότερα ἄρθρα¹¹, σχετικά μέ τίς βυζαντινές ἐπαρχιακές πόλεις. Ἀλλά και νέα εὐρήματα πού δημοσιεύθηκαν κατά τά τελευταῖα χρόνια δέν ἀλλάζουν τήν χαώδη αὐτή εἰκόνα τῶν μεσοβυζαντινῶν και τῶν ὑστεροβυζαντινῶν πόλεων Μικρᾶς Ἀσίας και Ἑλλάδος. Στό σχέδιο τοῦ Μυστρᾶ, τό γνωστό ἀπό παλιά¹², πόλεως στήν ὁποία δέν πραγματοποιήθηκαν ποτέ σαφικές ἐρευνες γιά τήν μελέτη τοῦ ὀδικοῦ δικτύου, τά παραπάνω ἐπιβεβαιώνονται. Ἐδῶ ὑπῆρχαν ἰδιοκτησίες ἀκόμα και πάνω ἀπό τούς δρόμους, τά γνωστά διαβατικά¹³. Πλήρης ἀκαταστασία διαπιστώνεται στό Γεράκι¹⁴, ὅπου ἐπίσης δέν ἔγιναν ποτέ ἀνασκαφές, ἀλλά σώζονται ὄχι λίγα σπίτια ὄρθια και εἶναι δυνατή ἡ ἀποτύπωσή τους. Ἀλλά και σέ ἓνα τμήμα τῆς μεσαιωνικῆς Περγάμου¹⁵, τό ὁποῖο ἀντιθέτως ἀνεσκάφη μέ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια, ἔτσι ὥστε νά καταστῆ δυνατή ἡ ἀναγνώριση τῶν χρήσεων, ἀλλά και

ἡ χρονολόγηση τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν κτισμάτων¹⁶ – και συνακολούθως ἡ ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ οἰκιστικοῦ συνόλου –, δεσπόζει ἡ ἴδια ἀταξία· ἡ ἀνυπαρξία σχεδιασμοῦ. Ἐδῶ ἀπλῶς διαπιστώνεται ἡ προτίμηση τῶν ἐμπόρων και τῶν βιοτεχνῶν νά στεγάζουν τίς δραστηριότητές τους κατά μήκος ἐνός αὐτοσχέδιου δρόμου πού διαμορφώνεται στό νότιο ἄκρο τοῦ οἰκισμοῦ¹⁷.

Στίς γνωστές περιπτώσεις ὑπερβολικῆς προσεγγίσεως σπιτιῶν ἄς προστεθοῦν ἀκόμα δύο, στήν μεσοβυζαντινή Ἀθήνα και τήν ὑστεροβυζαντινή Ἄρτα¹⁸. Στό κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρονται προσφάτως δύο ἀκόμα παραδείγματα βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων¹⁹ και μάλιστα μέ σύστημα καμινεύσεως, δηλαδή μέ προφανῶς ὀχλοῦσες χρήσεις.

Μεσοβυζαντινοί και ὑστεροβυζαντινοί τάφοι σέ τυχαῖες θέσεις μέσα στίς πόλεις ἀποτελοῦν συνηθέστατο φαινόμενο²⁰. Ἡ ἀπουσία συγκροτημένων κοιμητηρίων και ἡ διασπορά τῶν τάφων παντοῦ μαρτυρεῖ τήν πλήρη ἀδιαφορία γιά τήν ὑγιεινή τῶν πολιτῶν. Λείπουν πληροφορίες γιά λοίμωκαθαρτήρια στό Βυζάντιο, ἐνώ νοσοκομεῖα λοίμωδῶν νόσων και λεπροκομεῖα ἀναφέρονται και μέσα στήν Κωνσταντινούπολη²¹. Οἱ ἀρχαῖες ἀντιλήψεις γιά τήν σημασία τοῦ τοπικοῦ κλίματος στήν ὑγιεινή τῶν πόλεων διακρίνονται σέ διάφορα κείμενα, ὅπως τοῦ Κεκαυμένου²², πρόκειται ὅμως γιά ἀπλές ὁδηγίες και δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν πολεοδομικές διατάξεις.

Ὡς πρός τόν συμβολισμό στήν κλίμακα τῆς πόλεως και

10. Βλ. τό παράδειγμα τῆς Ἐφέσου, C. Foss, *Ephesus after Antiquity*, Cambridge 1979, σ. 112, 113.

11. Βλ. ὑποσημ. 1 στό παρόν ἄρθρο.

12. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 1. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, Τά παλάτια και τά σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, *ΑΒΜΕ Γ* (1937), σ. 6-9. Χ. Μπούρας, Ἡ πόλη τοῦ Μυστρᾶ, στό *Sl. Curčič - E. Χατζητρούφωνος* (ἐκδ.), *Ἡ κοσμική μεσαιωνική ἀρχιτεκτονική στά Βαλκάνια, 1300-1500*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 76-79.

13. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 60, εἰκ. 47, 49.

14. Α.Μ. Σιμάτου, Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στόν μεσαιωνικό οἰκισμό τοῦ Γερακίου, *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), σ. 67 κ.έ., κυρίως σ. 68-71 και εἰκ. 4.

15. K. Rheidt, *Die Stadtgrabung, 2: Die byzantinische Wohnstadt*, Βερολίνο 1991, σ. 196 κ.έ.

16. Ὁ.π., πίν. 4-8 και γενικός χάρτης σέ κλίμακα 1:2.000.

17. Ὁ.π., σ. 205-219 και πίν. 4-8. Πά τήν εὐτέλεια τῶν μεσαιωνικῶν κτισμάτων τῆς Περγάμου βλ. και κατωτέρω, ὑποσημ. 35.

18. T. Leslie Shear Jr., *The Athenian Agora Excavations of 1989-1993*, *Hesperia* 66 (1997), σ. 521-546 και Β. Παπαδοπούλου, *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, σ. 333, σχέδ. 4, πίν. 192α-β και *ΑΔ* 44 (1989),

Χρονικά, σ. 291-293, σχέδ. 2, πίν. 165α.

19. Ε. Μαρκῆ, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 337-340, σχέδ. 3, πίν. 152α. Ἐργαστήριο ὑαλοργίας μέ κλίβανο ἔχει βρεθεῖ και στήν πρὸς βορρᾶν ζώνη τῆς ἀνασκαφῆς τῆς πλατείας Διοικητηρίου (ἀδημ.).

20. Θηβῶν, Χ. Κοιλᾶκου, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 117-118, πίν. 68β. Θεσσαλονίκης, Δ. Ναλπάντης, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 395, 397. Διδυμοτείχου, Κ. Τσουρῆς, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 471-474. Θηβῶν, Χ. Κοιλᾶκου, *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, σ. 97-98, σχέδ. 2, πίν. 71β, σ. 102, σχέδ. 4, πίν. 72β, σ. 104, σχέδ. 7. Σιδηροκάστρου, Χ. Μπακιτζῆς, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, σ. 383-385, σχέδ. 1. Ρόδου, Θ. Ἀρχοντόπουλος, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, σ. 510-516, σχέδ. 1, πίν. 283α. Θεσσαλονίκης, Ι. Κανονίδης, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 335.

21. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός*, Β', Ἀθήναι 1948, σ. 147-154 και κυρίως σ. 150, σημ. 2. Α. Philipsborn, «Hiera Nosos» und die Spezial-Anstalt des Pantokrator-Krankenhauses, *Byzantion* 33 (1963), σ. 223-230.

22. Κεκαυμένος, ὁ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 169: ...*Αἱ θύραι τῆς οἰκίας σου ἐπὶ ἀνατολὰς ἔστωσαν βλέπουσαι, ἵνα δέχωνται τὸν ἀέρα...*

τίς ἐξ αὐτοῦ προθέσεις σχεδιασμοῦ, ἔχομε γιά τό Βυζάντιο τήν πρόσφατη ἔρευνα τοῦ Φ. Λαγόπουλου²³. Δέν εἶναι συμπτωματικό ὅτι σέ αὐτή κατά κανόνα ἀναφέρονται πόλεις τῆς ὑστατης ἀρχαιότητος καί δίδεται ἔμφαση στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Τά περί Μονεμβασίας καί περί Μυστρᾶ, πού θά μᾶς ἐνδιέφεραν ἰδιαίτερος, δέν ἐπιβεβαιώνονται ἀμέσως ἀπό τά πράγματα: Τά νεωτερικά σχέδια τῆς Γενναδείου²⁴ εἶναι ἀναξιόπιστα, γιατί δέν ἀνταποκρίνονται στήν σημερινή κατάσταση τῆς Μονεμβασίας, ἡ ὁποία λίγο διαφέρει ἀπό ἐκείνη τῆς Β' Ἑνετοκρατίας καί παραμένει ἄγνωστο κατά πόσον ἔμοιαζε μέ τήν βυζαντινὴ εἰκόνα τῆς πόλεως²⁵. Ὅσο γιά τόν Μυστρᾶ, οἱ ἐλισσόμενοι κύριοι δρόμοι ἀλλάζουν συνεχῶς κατεύθυνση καί προσανατολισμό, οὐδόλως τέμνονται κατά ὀρθή γωνία, παρουσιάζουν μεγάλες κλίσεις καί προφανῶς δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν *cardo* καί *decumanus* μέ συμβολικό νόημα.

Οἱ περιορισμένες γνώσεις μας γιά τό μεσαιωνικό περιβάλλον τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων στίς βυζαντινές πόλεις καί μάλιστα τῶν ἐνοριακῶν καί τῶν μητροπόλεων δέν ἐπιτρέπουν δυστυχῶς ἄμεσες παρατηρήσεις γιά τό ἐνδεχόμενο πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ μνημειακῆς ἀναδείξεώς τους. Στίς τέσσερις περιπτώσεις, στίς ὁποῖες βασιλικές-μητροπόλεις ἔχουν τήν μακρὰ τους πλευρά πάνω σέ ἕναν κεντρικό δρόμο, οὐσιαστικά ἔχομε τήν ἐπιβίωση τοῦ σχεδίου τῆς ὑστατης ἀρχαιότητος καί ὄχι νέο σχεδιασμό. Πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης, τήν μητρόπολη τῆς Βεροίας, τήν μητρόπολη τῶν Σερρών καί τήν Ἁγία Σοφία τῆς

Νικαίας. Ἀντιθέτως, σέ νέα συγκροτήματα, ὅπως στά Σέρβια²⁶ καί τόν Μυστρᾶ²⁷, οἱ μητροπόλεις ἀπωθοῦνται στήν ἄκρη τῆς πόλεως, σέ ἐπαφή μέ τά τείχη, χωρίς τήν παραμικρὴ πολεοδομικὴ προβολή καί ἀνάδειξη. Ἐξαίρεση θά ἀποτελοῦσε ἴσως ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδος μέ τήν μεγαλοπρεπῆ τῆς πρόσοψη, ἡ ἄγνοια ὅμως τῆς μορφῆς τοῦ περιγύρου τῆς κατά τήν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο ἀποκλείει παρατηρήσεις καί συμπεράσματα. Ὅσο γιά τά ἐντός τῶν πόλεων περιτέχνα καθολικά μοναστηριῶν, ἀνήκαν σέ κλειστά ἐσωστρεφῆ συγκροτήματα μέ ψηλούς περιβόλους καί μόνον τά πρόπυλά τους²⁸ μαρτυροῦσαν τήν ὑπαρξή τους στὸν δημόσιο χῶρο.

Τὴν ἀποψη περὶ τῆς ἀπουσίας πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ ἀπό τίς μεσοβυζαντινές καί τίς ὑστεροβυζαντινές πόλεις ἀποδέχονται πολλοὶ μελετητές τους, ὅπως εἶναι ὁ C. Mango²⁹, ὁ W. Müller-Wiener³⁰, ὁ A. Guillou³¹, ὁ N. Μουτσόπουλος³², ὁ Ἄ. Καρπόζηλος³³, οἱ C. Foss καί A. Kazhdan³⁴ καί ἄλλοι. Καί ἐπανειλημμένως τονίζεται ἡ μεγάλη διαφορὰ στό θέμα αὐτό μεταξὺ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἢ πρωτοβυζαντινῶν πόλεων καί ἐκείνων πού δημιουργήθηκαν μετὰ τήν εἰκονομαχία. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τίς θεσμικὲς δομές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καί ἑλληνορωμαϊκῶν πόλεων, βαθμιαία ἀπό τόν 4ο ἕως τά τέλη τοῦ 6ου αἰώνα, ἀπότομη κατά τούς λεγόμενους «σκοτεινοὺς χρόνους», εἶχε τά ἀποτελέσματά της καί στό κέλυφος, τό κτισμένο δηλαδή περιβάλλον. Ὅλες οἱ λειτουργίες ὑποβαθμίζονται καί τό μνημειακό ὕψος³⁵ χάνεται.

Πράγματι, στίς πόλεις τοῦ μέσου καί τοῦ ὑστερου Βυ-

23. Φ. Λαγόπουλος, Ὁ θρησκευτικὸς συμβολισμὸς τῆς βυζαντινῆς πόλης, *Ἀρχαιολογία καί Τέχνες*, 64 (1997), σ. 65-74.

24. Ὁ.π., σ. 72, εἰκ. 11. Πρόκειται γιά πρωτότυπα σχέδια πού ἔγιναν τό 1690 κατά τό διάστημα τῆς πολιιορκίας τῆς Μονεμβασίας (δηλαδή χωρίς ἄμεση αὐτοψία τῆς πόλεως) καί τά ὁποῖα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τόν Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton N.J., 1953, σ. 252-254, πίν. XXXVIIa.

25. Ἡ ἀντιστοιχία μιᾶς θαλασσινῆς πυλίδος τοῦ κάστρου καί τῆς ἀνόδου πρὸς τήν ἀκρόπολη τῆς Μονεμβασίας κάνει πάντως πιθανή τήν ὑπαρξή καί κάποιου περάσματος ἐγκαρσίου πρὸς τόν διαμήκη κεντρικό δρόμο στήν θέση αὐτή. Βλ. καί X. Καλλιγᾶ, Μονεμβασία, σὸ S. Κυρίτς - E. Χατζηγεωργίου (ἐκδ.), ὁ.π. (ὑποσημ. 12), σ. 80, 81.

26. Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Ἀθήνα 1957, σ. 29, εἰκ. 1, ἀριθ. 1.

27. Millet, ὁ.π.

28. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1958², σ. 17-26.

29. Mango, ὁ.π. (ὑποσημ. 8). Ὁ ἴδιος, *Byzantium, The Empire of New*

Rome, Λονδίνο 1980, σ. 81, 82.

30. W. Müller-Wiener, Von der Polis zum Kastrom, *Gymnasium* 93 (1986), σ. 436 κ.ἐ. Βλ. κυρίως σ. 463.

31. A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Παρίσι 1974, σ. 304.

32. Μουτσόπουλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 5), σ. 35.

33. A. Καρπόζηλος, Περί ἀποπλάτων, βόθρων καί ὑπονόμων, σὸ *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ σὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, σ. 350-351.

34. C. Foss, A. Kazhdan, λ. *Cities, ODB*, σ. 464-466.

35. Τὴν ἀσύγκριτη ὑπεροχὴ τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς ἐναντι τῆς δικῆς τους ἐκφράζει ἡ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Δούκα Λάσκαρη πρὸς τόν Γεώργιο Ἀκροπολίτη, ἀναφορικῶς μέ τά εἶρηπια τῆς Περγάμου: ...Ἑλληνικῆς γὰρ μεγαλονοίας ὑπάρχει ταῦτα μεστὰ καὶ σοφίας ταύτης ἰνδάλματα... μέσων δὲ τῶν οἰκοδομῶν κελλύδρια χθαμαλὰ καὶ οἶων λείψανα τῶν θεθενῶτων οἰκῶν ἐμφαίνονται, πολλὴν ἐμποιοῦντα τῇ θέα τὴν ἀλγηδόνα. ὡς γὰρ εἰς τοὺς νῦν οἴκους αἱ τῶν μνῶν ἔχουσι τρωγλαί, οὕτως ἂν εἴποι τις καὶ ταῦτα πρὸς τοὺς ἀφανιζομένους..., *Theodori Ducae Laskaris, Epistulae CCXVII*, ἐκδ. N. Festa, Φλωρεντία 1898, σ. 107-108.

ξαντίου δέν υπήρχε κάποια αρχή που θά μελετούσε ή θά επέβαλλε πολεοδομικό σχεδιασμό. Οί *curiae* είχαν πρό πολλού έκλείψει³⁶ και ό έπαρχος του πραιτωρίου (*praefectus praetorio*), που είχε στίς έπαρχίες καθήκοντα ανάλογα μέ εκείνα του έπαρχου τής Κωνσταντινουπόλεως, είχε επίσης εξαφανισθεί από τίς αρχές του 8ου αιώνα³⁷. Τό γεγονός ότι όρισμένες αρχαίες διατάξεις δικαίου σχετιζόμενες μέ τήν άνέγερση διαφόρων κτιρίων προσετέθησαν σέ κώδικες του Έπαρχικού Βιβλίου³⁸ (για τίς όποιες βλ. στά έπόμενα) ύποδηλώνει ότι ή δυνάμει έφαρμογή τους άνήκε στίς άρμοδιότητες του έπαρχου, ό όποιος όμως δέν υπήρχε παρά μόνον στην Πρωτεύουσα³⁹.

Άλλά κάθε πολεοδομική παρέμβαση, άκόμα και ή άπλούστερη τής ρυμοτομίας, σήμερα τουλάχιστον είναι άνέφικτη χωρίς τήν δυνατότητα προσκτίσεως ιδιωτικής γής από τήν διοίκηση, δηλαδή τήν έξαγορά ή τήν άπαλλοτριώσή της⁴⁰. Οί σύγχρονοι αυτοί τρόποι φαίνεται ότι ήταν άγνωστοι στό Βυζάντιο· τουλάχιστον δέν μαρτυρούνται. Μιά γνωστή περίπτωση είναι αυτή τής έξαγοράς οικόπεδων για τήν άνέγερση τής Άγίας Σοφίας από τόν Ίουστινιανό, που άναφέρεται στά *Πάτρια*⁴¹. Ο τρόπος μέ τόν όποίο έξαγοράσθηκε τότε τό οικόπεδο κάποιου Άντιόχου δείχνει ότι ή άναγκαστική άπαλλοτριώση ήταν άδιανόητη κατά τόν 6ο τουλάχιστον αιώνα και ότι έπρεπε νά έπιτευχθεί όπωσδήποτε ή συναίνεση πωλήσεως του ίδιότη ιδιοκτήτη, έστω και μέ μή νομίμους τρόπους. Μιά δεύτερη περίπτωση είναι τής Νέας έκκλησίας⁴², που έκτισε ό Βασίλειος ό Α΄ τό 880, ό όποιος ...*πρός τό κτίσαι τήν Νέαν, οικήματα πάμπολλα έξωνησάμενος... ήρξατο έκχοϊζειν...* Και οι δύο περιπτώσεις άφορούν σέ αυτοκρατορικά κτίσματα στην Πρωτεύουσα. Δεδομένης τής συνεχούς άπομακρύνσεως από τίς αρχαίες άντιλήψεις περί πόλεων,

είναι άπίθανο νά θεσμοθετήθηκαν κατά τήν μετά τήν Εικονομαχία περίοδο άπαλλοτριώσεις μέ σκοπό τήν κοινή ώφέλεια.

Άλλη μία ένδειξη έρχεται νά ενισχύσει τήν άποψη περί άπουσίας πολεοδομικού σχεδιασμού. Στό σχέδιο πρωτοκόλλου «του οικίσαι και συστήσαι κάστρον», δηλαδή για τήν ίδρυση πόλεως⁴³, δέν υπάρχουν προβλέψεις ούτε για κάποιας μορφής σχέδιο ούτε για τόν σεβασμό πολεοδομικών διατάξεων σέ δημιουργούμενους νέους οικισμούς.

Η άδυναμία διαχειρήσεως δομών μεγάλης κλίμακος άποτελεί γενικό χαρακτηριστικό του μεσαιωνικού τρόπου σκέψεως⁴⁴. Στους λόγους παρεμποδίσεως του πολεοδομικού σχεδιασμού θά πρέπει νά προστεθούν για μέν τίς πόλεις που άναβίωναν έν όλω ή έν μέρει ή άδράνεια των ύφιστάμενων παλαιότερων έρειπίων, για δέ τίς νέες πόλεις οι δυσκολίες από τό επικλινές έδαφος⁴⁵. Η άνεπαρκής έρμηνεία και χρονολόγηση των κτισμάτων των άνασκαπτόμενων μεσοβυζαντινών και ύστεροβυζαντινών στρωμάτων δέν έχει έπιτρέψει έως τώρα τήν εκτίμηση του παράγοντος των ύφιστάμενων αρχαιότερων κτιρίων στην βυζαντινή αστική αρχιτεκτονική. Είναι όμως προφανές ότι τό τυχαίο τής έρειπίσεως και τής διαρπαγής του οικοδομικού τους ύλικού, καθώς και ή κατά περίπτωση επανάχρηση τοίχων και δαπέδων δυσκόλευαν άκόμα περισσότερο τόν προγραμματισμό και τόν σχεδιασμό τόσο στην μικρή⁴⁶ όσο και στην μεγάλη κλίμακα (περιπτώσεις Κορίνθου, άθηναικής Άγοράς, Περγάμου, Άρτας, Θεσσαλονίκης κ.ά.).

Η δημιουργία νέων ή ή επέκταση των βυζαντινών πόλεων ένίοτε άποκαλείται όργανική ή δυναμική και θεωρείται ότι πραγματοποιήθηκε μέν χωρίς προηγούμενο σχεδιασμό, αλλά μέ τόν σεβασμό όρισμένων νό-

36. Είχαν καταργηθεί μέ Νεαρά του Λέοντος του Σοφού, βλ. Foss, δ.π. (ύποσημ. 34), *ODB*, σ. 564.

37. Κ. Πιτσάκης, *Κ. Άρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων ή Έξάβιβλος*, Άθήνα 1971, σ. λη', 392.

38. Ο.π., σ. λθ'.

39. Πά τήν άπουσία αρχών στίς έπαρχιακές πόλεις βλ. και Τ. Λουγκής, Η έξέλιξη τής βυζαντινής πόλης από τόν τέταρτο στόν δωδέκατο αιώνα, *Βυζαντιακά* 16 (1996), σ. 62-63. Βλ. επίσης Vera Hrochova, *Les villes byzantines au 11e-13e siècles, XVIe Congrès International d'études byzantines, Rapports*, Άθήνα 1976.

40. Οί έμμεσοι σύγχρονοι διοικητικοί μηχανισμοί, που προβλέπουν πλήν τής άπαλλοτριώσεως και άλλους τρόπους (άνταλλαγής τής γής, άποζημιώσεως από τούς όμόρους, μεταφοράς συντελεστού δομήσεως κτλ.), δέν μπορούν καν νά συζητηθούν

για τήν μεσαιωνική περίοδο.

41. *Scriptores originum Konstantinopolitanarum* (έκδ. Th. Preger), Λειψία 1901, σ. 78-81.

42. *Συνεχιστάι Θεοφάνους, Γεώργιος Μοναχός*, έκδ. Βόννης, 1838, σ. 843, παρ. 11.

43. Σκοπός είναι ή δημιουργία κινήτρων για τήν έξασφάλιση οικητόρων, κυρίως ή παράδοση κτημάτων σέ στρατιώτες. Βλ. G. Ferrari, *Formulari notarili inediti dell'età bizantina*, Ρώμη 1912, σ. 10, 15, 80-83 (έγγρ. 8 και 18).

44. L. Benevolo, *La città nella storia d'Europa*, Ρώμη - Μπάρι 1993 (έλλην. μτφρ., Άθήνα 1997), σ. 59-60.

45. Δεδομένου ότι δημιουργήθηκαν σέ ύψώματα για λόγους άσφαλείας.

46. Μπούρας, δ.π. (ύποσημ. 1), σ. 192, 193.

μων ἢ συνηθειῶν, πού προσέδωσαν στό σύνολο κάποια λειτουργικότητα καί λογική. Παραλληλίζονται ἀκόμα τά βυζαντινά οικιστικά σύνολα μέ ἐκεῖνα τῆς ἀρχαιότητος, πρὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἵπποδάμειου συστήματος. Δυστυχῶς οἱ περιορισμένες γνώσεις μας γιὰ τὴν μορφή τοῦ πολεοδομικοῦ ἴστού, τόσο τῶν μὲν ὄσο καί τῶν δέ, καθιστᾶ τούς παραλληλισμούς αὐτούς πιθανούς ἀλλὰ ὄχι βέβαιους.

Οἱ γενικεύσεις καλόν εἶναι νά ἀποφεύγονται. Ἡ ἱστορία τῶν πόλεων εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τῆς μιά ἱστορία εἰδικῶν περιπτώσεων, οἱ ὁποῖες πρέπει νά μελετηθοῦν κατ' ἀρχὴν μία πρὸς μία χωριστά⁴⁷. Μέ ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὅτι θά γίνουν ἀνασκαφές, οἱ ὁποῖες θά τύχουν πλήρους ἐπιστημονικῆς ἀξιοποιήσεως, ἐλπίζεται ὅτι θά διαφανοῦν κάποιοι παράγοντες (ὄχι ἀρχές) τῆς δυναμικῆς ἢ ὀργανικῆς ἀναπτύξεως: Ἡ σημασία ἐνός προϋπάρχοντος πυρήνα (ὄχυρώματος, μονῆς, πύλης τοῦ κάστρου σέ περίπτωση ἐλεγκτάσεως ἐκτός ἀπὸ τὰ ὄριά του) καί τῆς γραμμικῆς αὐθαιρέτου δομήσεως ἐκατέρωθεν τῶν προσβάσεων πρὸς αὐτόν, ἴσως θά φανεῖ σημαντικῆ⁴⁸.

Ἡ ἄποψη ὅτι τό φαινομενικῶς ἀνοργάνωτο τῶν ἐξεταζόμενων βυζαντινῶν πόλεων ἔχει λειτουργικότητα καί λογική λόγω τῆς ὑπάρξεως στό Βυζάντιο πολεοδομικῶν νόμων ὑποστηρίχθηκε ἀρχικῶς ἀπὸ τόν Γ. Βελένη⁴⁹, ἀκολούθως ἀπὸ τόν Φ. Ὁραιόπουλο⁵⁰ καί προσφάτως ἀπὸ τόν Γ. Λάββα⁵¹. Συγκεκριμένως καί οἱ τρεῖς ἐπικαλοῦνται τὴν *Ἐξάβιβλο* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου καί τό ἐκεῖ περιεχόμενο κεφάλαιο «Περὶ καινοτομιῶν» μέ τίτλο «Ἐπαρχικά ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος».

Ἡ ἀνάλυση τῶν κειμένων αὐτῶν, ἀλλὰ καί τά ἀρχαιολογικά δεδομένα ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἄπο-

ψη αὐτή δέν εὐσταθεῖ. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα διευκολύνεται ἀπὸ τίς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη τῆς πληρέστερης ἕως τώρα δημοσιεύσεως τῆς *Ἐξάβιβλου*, τοῦ Κωνσταντίνου Πιτσάκη⁵², καί ἀπὸ τό πρόσφατο βιβλίο γιὰ τίς διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἐξ Ἀσκαλωνος τῆς Catherine Saliou⁵³.

Οἱ καινοτομίες, οἱ νέες δηλαδή κατασκευές, πού θά ἦταν δυνατόν νά βλάψουν ἄλλους ἢ τό δημόσιο συμφέρον, ὅπως ἦταν οἱ ἀποστάσεις μεταξύ κτιρίων καί τά ὕψη τους, εἶχαν κανονισθεῖ μέ νόμους τοῦ Ζήνωνος πού ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τόν Ἰουστινιανό⁵⁴. Ἀργότερα, τόν 9ο αἰώνα, ὀρισμένες διατάξεις πέρασαν καί στά *Βασιλικά*. Ὅπως ὁμως παρατηρήθηκε⁵⁵, τά *Βασιλικά* περιέχουν ἐντολές, εἰδικότερα στὴν σφαῖρα τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καί τῶν κοινωνικῶν κανονισμῶν, οἱ ὁποῖες ἦταν ἄχρηστες ἤδη ἀπὸ τόν 9ο αἰώνα.

Ὁ Κωνσταντίνος Ἀρμενόπουλος πολὺ ἀργότερα, τό 1345, ἐπιχείρησε σέ μιά ἐποχὴ παρακμῆς τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης⁵⁶, μιὰν ἀνασύνδεση μέ τό παλαιό κλασικὸ βυζαντινὸ δίκαιο μέ τό *Πρόχειρον νόμων τὸ λεγόμενον ἢ Ἐξάβιβλος συναθροισθὲν πάντοθεν κατ' ἐπιλογὴν καί κατ' ἐπιτομὴν οὕτω συντεθέν...* Ἦταν λοιπόν ἓνα ἔργο ἐρανοστικῆς χαρακτῆρος⁵⁷, τό ὁποῖο στηρίχθηκε σέ παλαιότερες διατάξεις, ἄλλες ἰσχύουσες καί ἄλλες ὄχι, πού χαρακτηρίζονταν ἀπὸ κενά, ἀτέλειες, ἀντιφάσεις καί ἀπουσία κριτικοῦ πνεύματος⁵⁸.

Τό βιβλίο τοῦ Ἀρμενοπούλου ὁμως ἦλθε νά καλύψει ἓνα κενό στὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση τῆς δικαιοσύνης καί ἐκεῖθεν ἡ διαπιστωνόμενη ἐπιτυχία του κατὰ τόν τελευταῖο αἰώνα τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου καί ἀργότερα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὑπάρχουν σέ αὐτό διατάξεις πού εἶχαν περιπέσει σέ ἀχρησία ἢ ἀναφέρονται σέ κρατικούς θεσμούς πού εἶχαν ἐκλείψει τόν 14ο αἰώνα, κυρίως διατάξεις πού

47. Benevolo, ὁ.π., σ. 19.

48. Ἄν μελετήσει κανεὶς τὴν ἐξέλιξη πόλεων καί οικισμῶν κατὰ τὴν μετὰ τὴν Ἄλωση περίοδο ἢ ἀντίστοιχες καταστάσεις στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη. Βλ. σχετικῶς καί P. Lavedan, J. Hugueney, *L'urbanisme au moyen âge*, Γενεύη 1974, σ. 1-9. Τό κτίσιμο ἐκατέρωθεν ὁδοῦ, πού συνδέει δύο πύλες τοῦ κάστρου σέ νέες πόλεις στὴν νότιο Ἰταλία (ὅπως λ.χ. στὴν Τροία), δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ σχεδιασμοῦ μιᾶς πλατείας μέσης ὁδοῦ. Βλ. Martin, Noyé, ὁ.π. (ὑπόσημ. 4), σ. 51, 53, εἰκ. 3, 7 καί 8.

49. G. Velenis, *Wohnviertel und Wohnhausbau in den byzantinischen Städten, Wohnungsbau im Altertum*, Βερολίνο 1978, σ. 227-236.

50. Φ. Ὁραιόπουλος, *Ὁ νεοελληνικὸς λόγος γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καί τὴν πόλη*, Ἀθήνα 1998, σ. 41-46.

51. G. Lavvas, *Oecistics and Town-Planning during the Paleologian*

Period, Περίληψεις τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ συνεδρίου *Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300-1500 and its Preservation*, Θεσσαλονίκη 1997.

52. Πιτσάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 37).

53. C. Saliou, *La traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon. Droit et architecture en Palestine au VIe siècle*, Παρίσι 1996 (Monographies TM, ἀριθ. 8). Κριτικὴ τοῦ βιβλίου ἀπὸ τόν B.H. Stocte βλ. σὺν BZ 91 (1998), σ. 200-201.

54. M. T. Fögen, *ODB*, σ. 1089.

55. A. Kazhdan, *ODB*, σ. 265.

56. Πιτσάκης, ὁ.π., σ. ζ'-ιβ'.

57. Ὁ.π., σ. λη'-μ'.

58. Ὁ.π., σ. μ'-μα'.

ἀφορούν σέ θέματα δημόσιου δικαίου καί κρατικής ὀργανώσεως⁵⁹.

Οἱ διατάξεις πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀποτελοῦν τό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς *Ἐξαβίβλου* καί φέρουν τόν τίτλο «Ἐπαρχικά ἀπό τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἦτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ». Ἔχει γίνει δεκτό ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος τίς παρέλαβε ἀπό ἕνα ἐπίμετρον σέ χειρόγραφο τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐπάρχου κατά πᾶσαν πιθανότητα ὁμοιο πρὸς τόν κώδικα 23 τῆς Δημόσιας καί Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Γενεύης⁶⁰. Ἡ C. Saliou δέκρινε τήν ἄμεση παράδοση τοῦ κεμένου τοῦ Ἰουλιανοῦ μέσῳ τριῶν χειρογράφων⁶¹ ἀπό τήν ἔμμεση στά πολυάριθμα σωζόμενα χειρόγραφα τῆς *Ἐξαβίβλου*⁶². Ἀκολούθως ἐπιχείρησε τήν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχικοῦ κεμένου μέ τήν ἀπομάκρυνση ἐμβόλιμων ξένων στοιχείων, μιά νέα ἀρίθμηση τῶν παραγράφων του⁶³, εὐρύτατο σχολιασμό καί μετάφρασή του στήν γαλλική γλῶσσα. Διαπίστωσε ὅτι οἱ παράγραφοι ἀποτελοῦν ὁμάδες πού ἀναφέρονται ἐμμέσως στά πρωταρχικά στοιχεῖα, στό πῦρ, τόν ἀέρα, τό ὕδωρ καί τήν γῆ⁶⁴ καί ἀφ' ἑνός ἐπιβεβαίωσε τήν χρονολόγηση τοῦ κεμένου στόν 6ο αἰώνα⁶⁵, ἀφ' ἑτέρου δέ σχολίασε τήν ὑπόθεση ταυτίσεως τοῦ Ἀσκαλωνίτη μέ ἕναν Ἰουλιανό ἀρχιτέκτονα, γνωστό καί ἀπό ἄλλου⁶⁶. Στό ἐρώτημα γιατί ἕνας ἀρχιτέκτων, ὁ Ἰουλιανός, ἀσχολεῖται μέ καθαρώς νομικά θέματα, ἡ C. Saliou ὑποθέτει ὅτι ἦταν βοηθός ἑνός κουράτορος rei publicae, ἑνός ἀξιωματοῦ⁶⁷, ὁ ὁποῖος ἐπέβλεπε τήν ἐφαρμογή παρόμοιων διατάξεων στίς πόλεις κατά τήν ὕστατη ἀρχαιότητα.

59. Ὁ.π., σ. μα', σμ. 38.

60. Ὁ.π., σ. λη', σμ. 30. M. T. Fögen, *ODB*, σ. 1079.

61. Saliou, ὁ.π., σ. 9-12 καί 30.

62. Ὁ.π. Βλ. ἐπίσης Πιτσάκης, ὁ.π., σ. νγ'-ξά'.

63. Saliou, ὁ.π., σ. 31 κ.ε. Ἀντιστοιχία τῆς νέας ἀριθμήσεως μέ τήν γνωστή τῆς *Ἐξαβίβλου* βλ. στήν σ. 157. Στά ἐπόμενα τοῦ παρόντος ἄρθρου γίνεται ἀναφορά τῶν παραγράφων μέ τήν γνωστή ἀρίθμηση.

64. Saliou, ὁ.π., σ. 31 κ.ε. Εἶναι φανερό ἡ σχέση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν μέ τήν ἑλληνική καί τήν ἑλληνιστική φιλοσοφική κληρονομία.

65. Ὁ.π., σ. 28.

66. Ὁ.π., σ. 27 σμ. 107. Βλ. ἐπίσης Καρπόζηλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 33), σ. 338 σμ. 12· M. T. Fögen, *ODB*, σ. 1079. Πά τό ἔργο τοῦ Ἰουλιανοῦ βλ. ἀκόμα C. Ferrini, *Opere I*, Μιλάνο, 1929, σ. 443-452· Δ. Γκίνης, στό *ΕΕΒΣ* 13 (1937), σ. 183-191· M. J. Sjuzumov, *O Traktate Juliana Askalonita, Anticnaja drevnosti i srednie veka, Sredlovsk* 1 (1960), σ. 3-34· H.J. Scheltema, *The Nomoi of Julianus d'Askalon, Symbolae ad jus et historiam antiquitatis pertinentes Julio Christiano van*

Ἐπιστρέφοντας στό ζήτημα κατά πόσον οἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου εἶχαν ἐφαρμογή κατά τήν μέση καί τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο στίς ἐπαρχίες, μποροῦμε νά ἐπισημάνομε στήν διεξοδική πραγματεία τῆς C. Saliou τρία οὐσιώδη συμπεράσματα: α) ὅτι οἱ διατάξεις αὐτές ἦταν σέ πλήρη ἀντιστοιχία πρὸς τά κοινωνικά καί οἰκονομικά δεδομένα τῆς Παλαιστίνης τοῦ 5ου καί τοῦ 6ου αἰώνα⁶⁸, β) ὅτι τό ζήτημα τῆς νομικῆς ἀξίας τοῦ κεμένου ἐν τῷ συνόλῳ του φαίνεται ἔκτοτε χωρίς ἀντικείμενο⁶⁹ καί γ) ὅτι ἡ λειτουργία τῆς συναγωγῆς ἀστικοῦ δικαίου πού συνετέθη ἀργότερα στήν Κωνσταντινούπολη ἦταν περισσότερο θεωρητική παρά πρακτική⁷⁰. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου της, ἄλλωστε, δηλώνει τό τοπικῶς καί χρονικῶς περιορισμένο τῶν διατάξεων τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Ἡ κρίση τῶν σκοτεινῶν χρόνων τοῦ 7ου καί τοῦ 8ου αἰώνα δέν προκάλεσε μόνον οὐσιώδεις ἀλλαγές στόν χαρακτήρα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά συνοδεύθηκε ἀπό βαθιές τομές στήν διοίκηση καί τήν ὀργάνωση τοῦ ἀστικοῦ βίου⁷¹. Οἱ συνέπειες στό κτισμένο περιβάλλον τῶν πόλεων, τόσο αὐτῶν πού ἐπιβίωσαν ὅσο καί τῶν νέων, τίς κατέστησαν κυριολεκτικῶς ἀγνώριστες⁷².

Ὁ Ἰουλιανός καί τό ἐθνικὸ δίκαιον τῆς Παλαιστίνης⁷³ ἀνήκουν στήν ἀρχαιότητα καί θά φαίνονταν ἐξωπραγματικά στίς ἐπαρχιακές πόλεις μετά τήν Εἰκονομαχία. Οἱ διατάξεις λ.χ. περί ἀνδριαντοπλαστῶν⁷⁴, ἐργαστηρίων δηλαδή κατασκευῆς μεγάλων ὀρειχάλκινων ἀγαλμάτων, ἡ οἱ διατάξεις περί δημόσιων κιονοστηρικτῶν στοῶν⁷⁵ ἢ ἡ περί ἀπόψεως δημοσίας γραφῆς⁷⁶, τοῦ δικαίωματος δηλαδή νά βλέπει κανεῖς ἀπό

Oven dedicatae, Leiden 1946, σ. 349-360.

67. Saliou, ὁ.π., σ. 86.

68. Ὁ.π., σ. 93.

69. Ὁ.π., σ. 131.

70. Ὁ.π., σ. 132.

71. Βλ. προχείρως Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ ἱστορία 324-1071*, Ἀθήναι 1972, σ. 143-158· C. Mango, *Byzantium, The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 71-82· Λουγκῆς, ὁ.π. Ἡ σχετική βιβλιογραφία εἶναι πολὺ πλούσια.

72. Müller-Wiener, ὁ.π. (ὑπόσημ. 30), σποράδην.

73. Ὁπως ρητῶς δηλώνεται στόν τίτλο τῶν διατάξεων, μέσα στήν *Ἐξάβιβλο*: ...ἐκ τῶν ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ. Οἱ μνεῖες τῆς Ἀσκαλωνος καί τῆς Καισαρείας Maritima (παράγρ. 42), καθὼς καί τῶν ἐπίπεδων δωμάτων τῶν κατοικιῶν (παράγρ. 37, 38, 39) τό ἐπιβεβαιώνουν. Βλ. καί Saliou, ὁ.π., σ. 88, 89.

74. Παράγρ. 19.

75. Παράγρ. 43.

76. Παράγρ. 49.

μακριά έργα μνημειακής ζωγραφικής με αρχαία μυθολογικά θέματα, ασφαλώς ήταν άκατανόητες στις πόλεις και τις κώμες της εποχής που μᾶς απασχολεί. Ἄλλες διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅπως οἱ ὑπ' ἀριθ. 40 καὶ 42, εἰσάγουν τὸ δίκαιον τῆς κατ' ὀρόφους ἰδιοκτησίας πού ἦταν ἄγνωστο στό ρωμαϊκό καὶ τὸ βυζαντινό δίκαιον⁷⁷ καὶ ἀνήκουν στό ἀνατολικό, πιθανῶς στά ἐθιμικά δέοντα τῆς Παλαιστίνης. Ἡ διάταξη 23⁷⁸, ἐρμηνευόμενη κατὰ λέξη, ἀποκλείει τὸ συνεχές σύστημα δομήσεως καὶ ἀσφαλῶς δέν εἶχε ἐφαρμογή στίς πυκνοδομημένες πόλεις-κάστρα τῆς εποχής. Ἀλλά ἡ σιωπή τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ πράγματα αὐτονόητα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως ἡ ἐκτός τῶν τειχῶν ταφή τῶν νεκρῶν καὶ ἡ ἐγκατάσταση ἐξαιρετικά ὀχλουσῶν χρήσεων, ὅπως τῶν σφαγείων⁷⁹, εἶναι δικαιολογημένη καὶ ἐνδεικτικὴ τῆς πρωιμότητος τῶν διατάξεων.

Ξαναδιαβάζοντας τὸ κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ βλέπει κανεῖς ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ κανόνες δικαίου⁸⁰. Ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς σὲ πράξεις ἐν σχέσει πρὸς ὑφιστάμενα ἤδη κτίρια καὶ ποτέ σὲ ἔννοιες σχεδιασμοῦ ἢ προβλέψεων στὴν μεγάλη κλίμακα τῆς πόλεως. Μένει κανεῖς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐπιτρέπεται ὅτιδήποτε, ἀρκεῖ νὰ μὴ βλάπτεται ἄλλος καὶ μάλιστα ἰδιώτης. Σπανίως γίνεται λόγος⁸¹ περὶ δημοσίου συμφέροντος. Τὸ πράγμα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ πόλεις κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα ἦταν ἤδη διαμορφωμένες· εἶχαν συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο ἀπὸ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες⁸². Σὲ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ὑπῆρχαν ἀπλές ἀστυ-

νομικές ἀπαγορεύσεις⁸³, ὅπως λ.χ. γιὰ τὴν στάθμευση ζώων μέσα στίς δημόσιες στοές⁸⁴. Ἡ χρήση τῶν μεγαλοπρεπῶν στοῶν, πού πλαισίωναν τὶς λεωφόρους τῆς Ἀντιοχείας, ἀπὸ ζῶα, δύο αἰῶνες νωρίτερα, φαίνεται ὅτι, ὡς στοιχεῖο παρακμῆς, εἶχε ἐνοχλήσει καὶ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό⁸⁵.

Σημειώθηκε ἤδη ὅτι τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα μαρτυροῦν ὅτι οἱ διατάξεις τοῦ Ἀσκαλωνίτου δέν εἶχαν πρακτικὴ ἐφαρμογή στίς πόλεις μετὰ ἀπὸ τὴν κρίση τῶν σκοτεινῶν χρόνων. Κεραμεικοὶ κλίβανοι ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐντὸς πόλεων⁸⁶, ἀν καὶ παραμένει ἀσαφές ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ὀπτησιὰ ἀγγείων καὶ μικροαντικειμένων ἢ οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, τούβλων καὶ κεραμίδων. Ἐπισημαίνεται ἐπίσης⁸⁷. Τὰ περὶ ἐξωστῶν, θυρίδων, παραθύρων καὶ ὑδρορροῶν δυστυχῶς δέν μποροῦν νὰ σχολιαστοῦν λόγῳ τῆς γενικῆς καταστροφῆς τῆς ἀνωδομῆς τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν. Στόν Μυστρά ὁμως ἔχομε δρόμους πολὺ στενότερους⁸⁸ ἀπὸ τὸ ὄριον ἀποστάσεως τῶν 10 ποδῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ὅσο γιὰ τοὺς περιορισμοὺς τῆς θεᾶς (τῶν διατάξεων 46, 47, 48 καὶ 51), δέν ἔχει κανεῖς παρὰ νὰ προσέξει τὸ συγκρότημα μερικῶν μεγάλων καὶ σημαντικῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρά⁸⁹, τοῦ ὁποῦ τὴν θεὰ ἀπέκλεισε τελείως ἡ δυτικὴ πτέρυξ τοῦ ἀνακτόρου τῶν δεσποτῶν⁹⁰, πού κτίσθηκε ἀργότερα.

Ἀλλὰ ἡ καταστρατήγηση γενικῶν διατάξεων πού εἶχαν σχέση μὲ τὸν χῶρο τῆς πόλεως εἶναι πολὺ ἐμφανέστερη στό ζήτημα τῶν ταφῶν πού μελέτησε ἀναλυτικὰ ὁ G.

77. Πιτσάκης, ὁ.π. (ὑποσημ. 37), σ. 125 σημ. 1.

78. «Περὶ οἰκοδομῆς οἰκῶν». Μπορεῖ κανεῖς νὰ κτίζει ἰσόγεια σὲ πόλεις ἀρκεῖ νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸν γείτονα δέκα πόδες καὶ μπορεῖ νὰ ἀνοίγει παράθυρα παντοῦ, ὅπως θέλει.

79. Ἡ ὑπαρξὴ σφαγείων ἐντὸς τῆς πόλεως Λακεδαιμονίας μαρτυρεῖται στὴν διαθήκη τοῦ ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. Σπ. Λάμπρος (ἐκδ.), Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ΝΕ Γ' (1906), Β', σ. 224. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στίς διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ δέν γίνεται λόγος γιὰ τὴν λίαν ὀχλουσὰ χρήση τῶν βυρσοδεψείων.

80. Κατὰ πόσον τὸ κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέκτησε νομοθετικὴ ἰσχὺ ὑπάρχει διάσταση ἀπόψεων. Βλ. Καρπόζηλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 339.

81. Ὅπως στίς παραγρ. 54, 64, 65 καὶ 82.

82. Καρπόζηλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 344, 350, 351.

83. Κατὰ τὸν Ἀ. Καρπόζηλο (ὁ.π., σ. 338) «...εἶναι ἐπιτομὴ ἀστυνομικῶν διατάξεων παρὰ ...ἐγχειριδίων ἀρχιτεκτονικῆς».

84. Παράγρ. 26 καὶ 27.

85. ...Ὅνδ' ἀπέβλεψας ὄση καὶ μέγχι τῶν ὄνων ἐστὶν ἐλευθερία παρ' αὐτοῖς καὶ τῶν καμήλων; ἀγνοοῖ τοι καὶ ταύτας οἱ μισθωτοὶ διὰ τῶν στοῶν, ὡσπερ τὰς νύμφας... Ἰουλιανὸς Μισοπώγων, ἐκδ. Γ. Ἀβραμίδης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 70.

86. Ὅπως στὴν Ἄρτα (ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, σ. 107), τὴν Θεσ-

σαλονίκη (ΑΔ 33 (1987), Χρονικά, σ. 239), τὸ Διδυμότειχον (ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 284, 285), τὴν Κόρινθο (κεραμεικοὶ κλίβανοι κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου), τὶς Σάρδεις (C. Foss, J. A. Scott, Σάρδεις, Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ὑπὸ ἐκδοσιν) καὶ τὴν Πύδνα (Ε. Μαρκή, Ἀνασκαφὴ ἐργαστηρίου..., Ἀντίφωνον, Τμητικὸς τόμος στὸν Ν. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 123). Βλ. ἐπίσης Κ. Θεοχαρίδου, Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς παραγωγῆς οἰκοδομικῶν κεραμικῶν προϊόντων, ΔΧΑΕ Π' (1985-86), σ. 89, σημ. 10-12.

87. Ὅπως στὴν Κόρινθο, βλ. G. Davidson, AJA 44 (1940), σ. 297-324 καὶ F. Matson, αὐτόθι, σ. 325-327, στό Τύρνοβο (K. Dochev, Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ὑπὸ ἐκδοσιν) καὶ τὶς Σάρδεις (Foss, Scott, ὁ.π.).

88. Ὁρλάνδος, ὁ.π. (ὑποσημ. 12), Γ' (1937), σ. 9, «... ἐλικοειδῶς ἔρποντες δρομίσκοι πλάτους τὸ πολὺ μέγχι 2 μέτρων, ἀναχωροῦντες ἀπὸ διαφόρων σημείων τῆς μέσης...».

89. Ρ. Ἐτζεόγλου, ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 414-417, σχέδ. 1-4 (ἀποτυπώσεις Πλ. Θεοχαρίδη).

90. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 32-52. Χ. Μπούρας, Τὰ ἀνάκτορα τῶν δεσποτῶν, στό S. Cugčić - Ε. Χατζητριφῶνος (ἐκδ.), ὁ.π. (ὑποσημ. 12), σ. 242-243, 361, 362.

Dagron⁹¹. Ἐνῶ ὑπῆρχαν πάντοτε οἱ παλαιοὶ ἀπαγορευτικοὶ νόμοι, βαθμιαίως ὑπερίσχυσαν οἱ χριστιανικὲς συνήθειες καί, τέλος, ἡ Νεαρά 53 τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, βάσει ἑνὸς «λαϊκιστικοῦ» σκεπτικοῦ, ἐπέτρεψε καί τίς ἐντὸς τῶν πόλεων ταφές⁹², μέ ἀποτέλεσμα νά γεμίσουν οἱ ἐλεύθεροι χώροι τους μέ τάφους⁹³.

Ὅρισμένα κείμενα τά ὁποῖα θεωρήθηκαν⁹⁴ ὅτι σχετίζονται μέ τήν λειτουργικότητα καί τήν λογική τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων, δέν μεταβάλλουν τά συμπεράσματά μας⁹⁵. Τά Ἀραιοπαγίτικα κείμενα⁹⁶ καί τό *Ἐξαήμερον* τοῦ Μεγάλου Βασιλείου⁹⁷ ἀνήκουν στήν ὑστατή ἀρχαιότητα, ἀλλά καί ἐμμέσως μόνον μποροῦν νά συσχετισθοῦν μέ τίς πόλεις. Οἱ ὀψιμότερες *Ἐκφράσεις* χαρακτηρίζονται ἀπό τήν γνωστή ρητορεία τῶν βυζαντινῶν κειμένων καί κατά περίπτωση ἐπαινοῦν κάποια στοιχεῖα τοῦ οἰκισμοῦ: Ὁ Καντακουζηνός⁹⁸ περιγράφει τά Σέρβια κυρίως ὡς πρός τήν ἀμυντική τους ἰκανότητα. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἐπαινεῖ τήν Κόρινθο⁹⁹ γιά τό κλίμα της, τά προϊόντα τῆς γῆς, τά πηγαῖα νερά της, τήν πυκνότητα τῶν σπιτιῶν της¹⁰⁰ καί τήν ὀχύρωση τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ὁ ἴδιος ἐξυμνεῖ τήν κώμη Πετρίνα¹⁰¹ γιά τό φυσικό της περιβάλλον, τόν ὀχυρό της πύργο καί τρεῖς ἐκκλησίες της. Τέλος, ὁ Ἰωάννης Καμε-

νιατής¹⁰², μέ ἓνα ἀμφιβόλου αὐθεντικότητος κείμενο¹⁰³, δίνει ἀπλῶς μερικές ἐπιφανειακές πληροφορίες γιά τό ἐμπόριο τῆς μέσης ὁδοῦ, γιά τέσσερις ἐκκλησίες, τίς ὀχυρώσεις καί τό εὐρύτερο φυσικό περιβάλλον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅλα τά ὡς ἄνω ἐλάχιστη σχέση μποροῦν νά ἔχουν μέ τό τί καθιστᾶ μία πόλη λειτουργική, εὐχάριστη, ὑγιεινή καί μέ λογική διάταξη χώρων καί κτιρίων, δηλαδή μέ τό ἀποτέλεσμα ὀρθολογιστικοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ.

Τό εὐλόγο συμπέρασμα ὅσων προηγήθηκαν εἶναι ὅτι οἱ πόλεις πού ἀναβίωσαν στόν χώρο τοῦ Βυζαντίου ἢ δημιουργήθηκαν μετά τήν Εἰκονομαχία δέν σχεδιάσθηκαν ἐκ νέου. Προέκυψαν δυναμικά ὑπό ποικίλες συνθήκες, ὅταν καλύπτονταν οἱ κατά περίπτωση ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Πολεοδομικός σχεδιασμός καί βελτιωτικές πολεοδομικές παρεμβάσεις δέν ὑπῆρξαν. Τό συμπέρασμα αὐτό θά ἐπιβεβαιωθεῖ καί θά δικαιωθεῖ μέ ἓνα μόνον τρόπο: Μέ μεθοδικές ἀνασκαφές τῶν βυζαντινῶν πόλεων καί μέ τήν ὀλοκληρωμένη ἐρμηνευτική ἀξιοποίηση τῶν εὐρημάτων τους.

Δεκέμβριος 1997

Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο

91. G. Dagron, *Le christianisme dans la ville byzantine*, *DOP* 31 (1977), σ. 3-25, κυρίως σ. 12-14. Βλ. ἐπίσης Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Τό δίκαιο τῆς ταφῆς στό Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, σ. 176-186, 201-234. Ε. Μαρκῆ, *Τό τέλος τῆς ἀρχαιότητος καί ἡ εἰσαγωγή τῶν νεκρῶν στήν πόλη*, Ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης, *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1990, σ. 41-42.

92. Ὁ.π., σ. 14 σημ. 58. P. Noailles, A. Dain (ἐκδ.), *Les nouvelles de Leon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σ. 203-205.

93. Γιά τίς φοβερές συνθήκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες γίνονταν ταφές μέσα στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη, βλ. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία σύντομος*, ἐκδ. Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1994, σ. 151 καί P. Magdalino, *Constantinopolitana, Ἄετός, Studies in Honour of Cyril Mango*, Λειψία 1998, σ. 230-232.

94. Lavvas, ὅ.π. (ὑπόσημ. 51).

95. Βλ. σχετικῶς καί Müller-Wiener, ὅ.π. (ὑπόσημ. 30), σ. 472-474.

96. *Διονυσίου Ἀραιοπαγίτου κείμενα*, *PG*, 3, 1857 καί 4 (ἀ.χρ.),

σποράδην.

97. B. Baldwin, *ODB*, σ. 926, 927.

98. Ἰ. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, Βόννη 1828-1832, τ. 3, σ. 131. Τό ἐγκώμιο δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀδυναμία του νά ἐκπορθῆσει τό κάστρο.

99. Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, *Ἐγκωμιστική ἔκφρασις Κορίνθου*, Σπ. Λάμπρος, (ἐκδ.), *Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά*, Ἀθήνα 1912-1923, Α', σ. 47, 48.

100. ... *πυκναῖς οἰκίας καί ναῶν κάλλεσιν ἡμεροῦσα...*, ὅ.π., σ. 48. Στήν μεσαιωνική σκέψη τό πυκνοδομημένο θεωρεῖται πλεονέκτημα.

101. Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ὅ.π., σ. 49-55.

102. G. Böhlig (ἐκδ.), *Ἰωάννης Καμενιατής, De expugnatione Thessalonicae*, Βερολίνο 1973, κεφ. 3-11.

103. A. Kazhdan, *Some Questions Addressed to Scholars who Believe in the Authenticity of Kameniatēs' Capture of Thessalonika*, *BZ* 71 (1978), σ. 300-314.

Charalambos Bouras

URBAN PLANNING IN MIDDLE AND LATE BYZANTINE CITIES

There appears to be a complete lack of urban planning in Byzantine cities built after Iconoclasm, or, more generally, the great age of crisis extending from the late 6th until the 9th centuries. Studies supporting this view have appeared from time to time by such scholars as C. Mango, W. Müller-Wiener, A. Guillou, N. Moutsopoulos, A. Karpozelos, C. Foss, and A. Kazhdan. The purpose of the present article is to defend this thesis by contributing several additional arguments in its favor.

The objectives of urban planning are first discussed, together with the impact these have on the overall appearance of a city in general. The picture comes to us from archaeology, and as far as Byzantine cities are concerned, it can never be complete, given the fact that large parts of the excavated levels dating to the period between the 9th and 15th centuries have been destroyed. Furthermore, the excavations themselves are usually fragmentary and inadequately published. Nevertheless, almost all the sites reveal a rather confused mass of remains, with few free spaces, blind alleys, streets of variable width but usually very narrow, and houses that are arranged either in a densely crowded network or are irregularly distributed with workshops for handicraft production scattered in between the houses. All of this has been documented in two previous articles of the author on provincial Byzantine cities in Asia Minor and Greece.

Some kind of urban planning in Byzantine cities has only been established in the case of buildings whose purpose was to defend the city. Provision was always made for a separate acropolis, defensive walls, and a supply of drinking water. The special ordinance we have in the *Strategika* stipulating that houses were not to be built in contact with the city's defensive walls appears only rarely to have been enforced. The absence of demarcated cemeteries and the existence of graves scattered within the city walls demonstrate total indifference to public health.

There is no information to show that the selection of particular sites for church monuments in Byzantine cities involved any kind of city planning, and the layout of monasteries that were located in cities was internally directed. On the wider scale of the city plan, the symbolic significance is encountered only in early Christian and early Byzantine towns and cities.

At any rate, the cities that have been studied did not even possess a state office or authority that might have been responsible for formulating a city plan or for enforcing it, since only Constantinople had an *eparchos*. Moreover, the concept of appropriating lands for public use did not exist in Byzantium.

Some scholars believe that urban planning existed in Byzantium, and they cite the *Hexabiblos* of Constantine Armenopoulos, a 1345 collection of texts which includes the *Eparchika* of the architect Julian of Ascalon in Palestine. Catherine Saliou's analysis of this text (1996) demonstrates that it contains city ordinances that were in effect in Palestine during the 6th century, many of which were completely obsolete anachronisms for cities in the period between the 9th and 15th centuries. This work also includes civil statutes as well as a variety of prohibitions designed to regulate city life. It does not put forward principles of urban planning. Archaeological evidence shows that the ordinances of Julian of Ascalon (to the effect, for example, that noisy or otherwise objectionable workshops should be located outside residential districts) were not observed. Other equally old ordinances, such as the prohibition of graves within the city walls, were also violated.

Other texts dealing with the manner in which medieval cities functioned do not change the above conclusions regarding the lack of urban planning in Middle and Late Byzantium.